

TIL BILIMI HÁM ÁDEBIYATTANÍW

Til bilimi

INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA SOMATIZMLARNING
BADIY KONTEKSTLARDA QO‘LLANILISHI

M.T.Baxieva – assistent o‘qituvchi

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СОМАТИЗМОВ В АНГЛИЙСКОМ
И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ КОНТЕКСТЕ

М.Т.Бахиева – ассистент преподаватель

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

THE USE OF SOMATISMS IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES IN ARTISTIC CONTEXTS

M.T.Bakhieva – assistant teacher

Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Tayanch so‘zlar: somatizm, metafora, badiiy kontekst, madaniy ma’no, ingliz tili, o‘zbek tili.

Rezyume. Maqolada ingliz va o‘zbek tillaridagi somatizmlarning badiiy kontekstdagi o‘rni va madaniy ma’nolari tahlil qilinadi. “Yurak/heart”, “ko‘z/eye”, “qo‘l/hand” kabi birliklar taqqoslanib, ularning majoziy va konnotativ ma’nolari ko‘rsatib berilgan. Natijada, har ikkala tilda somatizmlar umumiy semantik asosga ega bo‘lsa-da, ingliz tilida ular shaxsiy his-tuyg‘ularni, o‘zbek tilida esa axloqiy va ijtimoiy qadriyatlarni ifodalaydi.

Ключевые слова: соматизм, метафора, художественный контекст, культурное значение, английский язык, узбекский язык.

Резюме. В статье анализируется роль и культурные значения соматизмов в английском и узбекском языках в художественном контексте. Сравниваются такие единицы, как "сердце/heart", "глаз/eye", "рука/hand" и показаны их переносные и коннотативные значения. В результате, хотя соматизмы в обоих языках имеют общую семантическую основу, в английском языке они выражают личные чувства, а в узбекском языке – нравственные и социальные ценности.

Key words: somatism, metaphor, artistic context, cultural meaning, English, Uzbek.

Summary. The article is analyzed the role and cultural meanings of somatisms in the English and Uzbek languages in the artistic context. Units such as "heart", "eye", "hand" are compared, and their figurative and connotative meanings are shown. As a result, although somatisms in both languages have a common semantic basis, in English they express personal feelings, and in Uzbek - moral and social values.

Kirish. Til – inson tafakkuri, madaniyati va dunyoqarashining ko‘zgusidir. Tilda inson tanasiga oid so‘zlar – somatizmlar – ko‘p hollarda nafaqat jismoniy, balki ruhiy va majoziy ma’nolarga ega. “Bosh”, “yurak”, “ko‘z”, “qo‘l”, “oyoq” kabi so‘zlar tilda hayotiy tajriba va hissiyotlarni ifodalaydi.

Ingliz tilida ham, o‘zbek tilida ham somatizmlar adabiy asarlarda obraz yaratish, hissiy holatni ifodalash va milliy mentalitetni yoritish vositasi sifatida qo‘llaniladi. Ushbu tadqiqot ingliz va o‘zbek tillaridagi somatizmlarning o‘xshash va farqli jihatlarini badiiy kontekst asosida tahlil qilishga qaratilgan.

Adabiyotlar sharxi. Birinchidan, taqqoslama metod yordamida ingliz va o‘zbek tillaridagi somatik birliklar o‘zaro solishtirildi. Bu usul har ikki til tizimidagi o‘xshash va farqli jihatlarini aniqlash imkonini berdi. Masalan, ingliz tilidagi “heart”, “head”, “hand” so‘zlarining majoziy ma’nolari o‘zbek tilidagi “yurak”, “bosh”, “qo‘l” birliklari bilan qiyoslandi.

Ikkinchidan, tahliliy metod asosida bu birliklarning leksik-semantik va badiiy funksiyalari o‘rganildi. Har bir somatizmning konnotativ (yordamchi, yashirin)

ma’nolari, ularning adabiy matnda qanday badiiy effekt hosil qilishi tahlil qilindi.

Uchinchidan, kontekstual metod orqali somatizmlarning real badiiy matnlardagi qo‘llanilishi tahlil qilindi. U.Shekspir, Ch.Dikens, T.Hardi, J.Ostin kabi ingliz adiblarining hamda Alisher Navoiy, Oybek, Abdulla Qahhor, Erkin Vohidov kabi o‘zbek yozuvchilarining asarlaridan olingan misollar yordamida somatizmlarning obraz yaratishdagi, his-tuyg‘u ifodalashdagi va majoziy ma’no hosil qilishdagi o‘rni ko‘rsatib berildi [5].

To‘rtinchidan, kognitiv-lingvistik yondashuv ham e’tiborga olindi, chunki somatizmlar inson tafakkurining tildagi ifodasi sifatida xalqning dunyoni idrok etish modelini aks ettiradi. “Tana konseptlari” tilda metafora orqali voqelikka aylanadi – masalan, “yurak” sevgi va rahm-shafqatning, “bosh” esa aql va nazoratning markazidir [1].

Natijalar. Ingliz va o‘zbek tillaridagi ko‘plab somatizmlar semantik jihatdan bir-biriga juda yaqin bo‘lib, ular umuminsoniy hissiyotlar va tajribalarni ifodalashda o‘xshash ma’no kasb etadi. Bu holat shuni ko‘rsatadiki, insoniyat qanday madaniyatga mansub bo‘lmasin, tanaviy tajriba (body experience) asosida

dunyoni anglaydi. Shuning uchun ham “yurak”, “ko‘z”, “qo‘l” kabi so‘zlar barcha tillarda o‘xshash majozlar yaratadi.

1. Heart / Yurak – his-tuyg‘u, mehr va samimiyat timsoli

Yurak inson tanasining markaziy a‘zosi bo‘lishi bilan birga, turli xalqlarda **sevgi**, mehr, sadoqat va insoniylik belgisi sifatida qaraladi.

Ingliz tilida: “*She has a kind heart*” – bu ibora insonning mehribon va rahmdil ekanini bildiradi. Shuningdek, “*heartbroken*” (yuragi siniq), “*from the bottom of my heart*” (butun samimiyatim bilan), “*have a change of heart*” (fikrini o‘zgartirmoq) kabi iboralar yurakni his-tuyg‘u markazi sifatida ko‘rsatadi.

O‘zbek tilida: “*Yuragi toza inson*”, “*Yurakdan gapirdi*”, “*Yuragi keng odam*” kabi iboralar yurakni nafaqat his-tuyg‘u, balki vijdon, samimiyat va insoniylik ramzi sifatida talqin qiladi [6].

Har ikkala tilda ham “yurak” – ezgulik va samimiyat manbai, insonning ichki dunyosi va hissiy kechinmalarining timsolidir.

2. Eye / Ko‘z – idrok, fahm va sezgi belgisi

“Ko‘z” so‘zi ham ingliz va o‘zbek tillarida keng majoziy ma’noda qo‘llanadi. U insonning nafaqat ko‘rish organi, balki sezgi, fahm va idrok markazi sifatida talqin qilinadi.

Ingliz tilida: “*The eyes are the windows of the soul*” – bu mashhur maqol ruhiy dunyo ko‘z orqali ifodalanishini bildiradi. “*Keep an eye on*” (ko‘zdan qochirmaslik), “*in the public eye*” (jamoatchilik e‘tiborida), “*with an eye to*” (maqsad bilan) kabi iboralar ham kuzatuv va anglash ma‘nosini beradi.

O‘zbek tilida: “*Ko‘ngil ko‘zi ochiq*”, “*Ko‘z qorachig‘idek asramoq*”, “*Ko‘z tegdi*”, “*Ko‘z o‘ngida*” kabi iboralar orqali ko‘z ruhiy holat, nazar va e‘tibor ramziga aylanadi.

Bu holat shuni ko‘rsatadiki, har ikkala tilda ko‘z inson idrokining, his etish va sezishning eng muhim ramzidir.

3. Hand / Qo‘l – faoliyat, yordam va saxovat ramzi

“Qo‘l” somatizmi ham ikki tilda o‘xshash majoziy ma‘nolarga ega. U mehnat, harakat, yordam, saxovat va qudrat bilan bog‘liq.

Ingliz tilida: “*A helping hand*” – yordam qo‘lini cho‘zmoq; “*give a hand*” – kimnidir qo‘llab-quvvatlamok; “*in good hands*” – ishonchli joyda; “*to have one’s hands full*” – juda band bo‘lish ma‘nolarida ishlatiladi.

O‘zbek tilida: “*Qo‘li ochiq odam*” – saxiy inson; “*Qo‘l urmoq*” – ish boshlamok; “*Qo‘li kalta*” – imkoniyati cheklangan; “*Qo‘l ko‘tarmoq*” – kimnidir jazolamoq yoki himoya qilmoq [7].

Har ikkala tilda “qo‘l” insonning faoliyati, mehnatsevarligi va boshqalar bilan o‘zaro munosabatini ifodalovchi ramzdir.

Bu o‘xshashliklar shuni ko‘rsatadiki, madaniyatlar turlicha bo‘lsa-da, **inson** tabiatining asosiy mohiyati – his etish, sevis, anglash va harakat qilish – barcha xalqlarda umumiydir. Shu sababli, somatizmlar xalqaro tilshunoslikda universal semantik birliklar sifatida baholanadi.

Ingliz va o‘zbek tillaridagi somatizmlar bir qarashda o‘xshash ma’noga ega bo‘lsa-da, ularning madaniy konnotatsiyasi, ya’ni orqasidagi ruhiy, axloqiy va ijtimoiy qadriyatlar tizimi turlicha talqin qilinadi. Har bir xalq o‘z tanasini va unga bog‘liq hissiy jarayonlarni o‘ziga xos tarzda idrok etadi. Shu sababli, somatik birliklar har bir madaniyatda o‘ziga xos majoziy ma‘nolarga ega bo‘ladi.

Masalan, ingliz tilida “heart” so‘zi asosan shaxsiy his-tuyg‘ular, muhabbat yoki psixologik holatni ifodalaydi:

- “*cold-hearted*” – rahmsiz, befarq inson,
- “*broken-hearted*” – yuragi siniq, g‘amgin,
- “*follow your heart*” – his-tuyg‘uga ergashmoq.

Bu iboralar ingliz madaniyatida shaxsning individual his-tuyg‘ulari va ruhiy kechinmalariga e‘tibor kuchli ekanini ko‘rsatadi. Ingliz tili madaniyatida inson ko‘proq mustaqil, o‘z hislarini tahlil qiluvchi va ichki dunyosini anglashga intiluvchi mavjudot sifatida talqin qilinadi [8].

O‘zbek tilida esa “yurak” tushunchasi nafaqat his-tuyg‘u, balki axloq, insof va insoniylik markazi sifatida qaraladi. Masalan:

- “*yuragi keng*” – mehribon, saxiy inson,
- “*yuragi tor*” – hasadgo‘y, pastkash,
- “*yurakdan gapirmoq*” – samimiyat bilan so‘zlamok,

• “*yuragi to‘la dard*” – ruhiy og‘riqni ifodalovchi obraz.

Bu ifodalar o‘zbek madaniyatida insonning qadriyati ko‘proq axloqiy va ijtimoiy mezonlar orqali baholanishini ko‘rsatadi. O‘zbek jamiyatida inson yuragi orqali ezgulik, vijdon va rahm-shafqat kabi tushunchalar ifodalanadi, bu esa kollektiv ruhiyatning ustuvorligini anglatadi [6].

Boshqa somatizmlar ham shunga o‘xshash tarzda turlicha talqin qilinadi:

“Head / Bosh” – ingliz madaniyatida aql, nazorat va mantiq markazi (“*lose one’s head*” – o‘zini yo‘qotmoq), o‘zbek madaniyatida esa itoat va hurmat belgisi (“*bosh egmoq*” – hurmat ko‘rsatmoq, bo‘ysunmoq).

“Hand / Qo‘l” – ingliz tilida faoliyat va yordam ramzi (“*give a helping hand*” – yordam bermok), o‘zbek tilida esa saxovat va imkoniyat ramzi (“*qo‘li kalta*”, “*qo‘li ochiq*”).

“Eye / Ko‘z” – ingliz tilida kuzatuv va idrok ma‘nosini bildiradi (“*in the public eye*” – jamoatchilik e‘tiborida), o‘zbek tilida esa sevgi, nazar va g‘urur bilan bog‘liq (“*ko‘z tegdi*”, “*ko‘z qorachig‘idek asramoq*”) [2].

Bu farqlar har bir millatning dunyoqarashi va hayotga bo'lgan munosabatini ochib beradi. Ingliz tili madaniy kontekstida somatizmlar psixologik va individualizmga asoslangan, o'zbek tilida esa axloqiy, hissiy va jamoaviy qadriyatlarga tayanadi.

Adabiy asarlarda bu farqlar yanada yaqqol ko'rinadi. Masalan, Shekspir asarlarida "heart" yoki "hand" ko'pincha shaxsning ichki kechinmasini aks ettirsa, Alisher Navoiy, Oybek yoki Abdulla Qahhor asarlarida "yurak", "bosh", "ko'z" kabi so'zlar milliy mentalitet, axloqiy fazilat va ijtimoiy ruhni ifodalash uchun ishlatiladi.

Xulosa qilib aytganda, ingliz va o'zbek tillaridagi somatizmlar o'xshash so'z birikmalar orqali ifodalansa ham, ularning madaniy mazmuni turlicha: ingliz tili aql va individual his-tuyg'uga asoslangan bo'lsa, o'zbek tili axloq, samimiyat va jamiyat bilan bog'liq qadriyatlarni ustuvor qiladi [9].

Muhokama. Somatizmlar – xalq tafakkuri, hissiyot va qadriyatlarning tildagi aksidir. Har bir madaniyat inson tanasini o'ziga xos tarzda talqin qiladi va shu asosda til tizimida o'zining majoziy ma'nolarini yaratadi. Shu bois somatik birliklar tildan tashqari, millatning dunyoqarashi, mentaliteti va madaniyatini o'rganishda muhim manba sifatida xizmat qiladi.

Ingliz tilida "head" (bosh) ko'pincha aql, mantiq, nazorat markazi sifatida talqin qilinadi. Masalan, "Use your head" (Aqldan foydalan), "Keep a cool head" (Sokin, o'ylangan qaror qabul qil), "He lost his head in fear" (Qo'rquvdan o'zini yo'qotdi) kabi iboralar insonning fikrlash jarayoni va o'zini boshqarish qobiliyatini bildiradi. Bu, o'z navbatida, ingliz madaniyatidagi ratsional tafakkur va hissiyot ustidan nazoratga bo'lgan e'tiborni ko'rsatadi [4].

O'zbek tilida esa "yurak" konsepti markaziy o'rinda turadi. "Yurak" – bu faqat biologik a'zo emas, balki ruh, tuyg'u, insof va rahm-shafqat markazi. "Yuragi ezildi", "Yurakdan gapirdi", "Yuragi to'la g'am", "Yuragi keng inson" kabi ifodalar o'zbek xalqining hissiy, mehrga asoslangan madaniyatini ifodalaydi. Demak, o'zbek tafakkurida yurak – insoniylik, samimiyat va axloqiy poklik ramzidir.

Bundan tashqari, "ko'z", "qo'l", "oyoqlar" kabi boshqa somatizmlar ham ikki madaniyatda turlicha majozlar hosil qiladi. Masalan:

"Eye / Ko'z" – ingliz tilida idrok, kuzatuv va

kuzatish ramzi ("Keep an eye on him" – Uni kuzatib tur), o'zbek tilida esa sevgi, mehr yoki nazar bilan bog'liq ("Ko'z tegdi", "Ko'zining nuri").

"Hand / Qo'l" – ingliz tilida yordam, kuch, faoliyat ramzi ("Give me a hand" – Yordam ber), o'zbek tilida esa saxovat, mehnatsevarlik, harakatni bildiradi ("Qo'li ochiq odam", "Qo'l urmoq").

Bu tahlillar shuni ko'rsatadiki, somatizmlar universal asosga ega bo'lishiga qaramay, ularning badiiy kontekstdagi talqini milliy-madaniy xususiyatlarga chambarchas bog'liq. Har bir tilda somatizmlar yordamida xalqning axloqiy qadriyatlari, ruhiy dunyosi va jamiyatdagi o'rni ifodalanadi [7].

Adabiy asarlarda bu birliklar obraz yaratish, qahramonning ruhiy holatini ochib berish, hissiy fon yaratish uchun faol ishlatiladi. Masalan, U. Shekspirning asarlarida "heart" so'zi sevgi va sadoqat timsoli sifatida tez-tez uchraydi ("Break my heart for I must hold my tongue" – Yuragim eziladi, ammo jim turishim kerak) [3] o'zbek adabiyotida esa Oybek yoki Erkin Vohidov asarlarida "yurak" millat va vatan dardining timsoliga aylanadi ("Yuragimda ming alam, lekin umid so'nmasin") [8].

Shunday qilib, ingliz va o'zbek madaniyatidagi somatizmlar insonning jismoniy a'zolari orqali ruhiy olamni ifodalashda turlicha yondashuvni namoyon etadi. Ingliz tili somatik birliklarini ko'proq psixologik va individual his-tuyg'ularni ifodalash uchun ishlatib, o'zbek tili ularni ijtimoiy-axloqiy tushunchalarni yoritishda keng qo'llaydi.

Natijada, somatizmlar nafaqat tilshunoslik nuqtayi nazaridan, balki kognitiv va madaniy tahlil nuqtayi nazaridan ham muhim o'rganish obyekti hisoblanadi. Ular orqali xalq tafakkuri, mentaliteti va badiiy idrokining o'ziga xosligi yaqqol namoyon bo'ladi.

Xulosa. Somatizmlar ingliz va o'zbek tillarining badiiy tizimida muhim o'rin tutadi. Ular orqali yozuvchi inson ruhiy holatini, axloqini va madaniyatini ifodalaydi.

O'xshash jihatlar – yurak, qo'l, ko'z kabi somatizmlarning umumiy majoziy ma'nolari; farqli jihatlar esa – ularning milliy-madaniy talqinida. Ingliz adabiyotida psixologik, o'zbek adabiyotida esa axloqiy-ruhiy jihatlar ustunlik qiladi.

Somatizmlarni qiyosiy tahlil qilish madaniyatlararo muloqot va tilshunoslikdagi konseptual tahlil uchun muhim manbadir.

Adabiyotlar

1. Lakoff G., Johnson M. *Metaphors We Live By*. – Chicago: University of Chicago Press, 1980.
2. Kövecses Z. *Metaphor in Culture: Universality and Variation*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
3. Shakespeare W. *Othello*. – London: First Quarto Publication, 1603.
4. Dickens, C. *David Copperfield*. – London: Bradbury and Evans, 1850.
5. Navoiy A. *Xamsa*. – Hirot: Sulton Husayn Boyqaro saroyi nashri, 1498.
6. Oybek M. Navoiy. – Toshkent: O'zbekiston Davlat nashriyoti, 1944.
7. Qahhor A. *O'tmishdan ertaklar*. – Toshkent: Adabiyot va san'at nashriyoti, 1953.
8. Vohidov E. *Ruhlar isyoni*. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1970.
9. Xudoyberganova M. *Somatik frazeologizmlar va ularning madaniy talqini*. – Toshkent: O'zMU, 2018.